

K. GAIVENIS

S. ŠALKAUSKIO TERMINOLOGIJOS TEORIJA

1. Įvadinės pastabos

Prof. S. Šalkauskis (1886–1941) – įžymus buržuazinis mūsų visuomenės veikėjas ir neoscholastinės krypties filosofas¹ – terminologija susidomėjo mokymasis Maskvos universitete. Šiam darbui jį paskatino tame pačiame universitete 1905–1912 m. studijavęs publicistas ir kalbininkas, RSDDP narys R. Bytautas (1886–1915), tuo laiku parašęs keletą reikšmingų studijinių straipsnių (išėjusių atskiromis knygelėmis) apie lietuvių kalbą (pvz., „Kaip tarti ir rašyti svetimžodžius“, „Šis tas iš lietuvių kalbos filosofijos“ ir kt.). Apie jį S. Šalkauskis taip rašė: „Šitas brangus mano draugas (R. Bytautas. – K. G.) iš Maskvos universiteto iš dalies užkrėtė mane savo karšta terminologijos klausimo meile, todėl, kalbėdamas apie terminologijos reikalą, neiškenčiu jo nepaminėjęs kaipo tiesioginio savo įkvėpėjo“². Spausdintasis S. Šalkauskio palikimas susideda iš 2 dalių: a) terminologijos teorijos tyrinėjimo³ ir 2) keturkalbio (lietuvių–prancūzų–vokiečių–rusų) filosofijos terminų rinkinio, pavadinto „Bendroji filosofijos terminija“⁴. Be to, yra išlikę S. Šalkauskio rankraščiniai pedagogikos terminų žodynelio fragmentai. Su terminologija taip pat iš dalies siejasi S. Šalkauskio mokslinio darbo metodikos tyrinėjimai.

2. Terminų kūrimo ir norminimo principai

2.1. Teoriniais terminologijos klausimais S. Šalkauskis susidomėjo anksčiau, negu pradėjo norminti lietuvišką filosofijos terminiją. Jis paskelbė šiuo klausimu platoką studiją, kurioje aptarė termino esmę ir savybes, terminų šaltinius, kategorijas, vartosenos ypatybes ir suformulavo bendrąsias taisykles lietuviškai terminai sudaryti. Aiškindamas termino ypatybes, jo santykius su loginėmis, gramatinėmis ir filosofinėmis kategorijomis, S. Šalkauskis daugiausia rėmėsi viduramžių filosofo scholasto Dunso Skoto (1265–1308) veikalu „Grammatica speculativa“ ir prancūzų kalbininkų tyrinėjimais, pvz.: M. Brealio (1832–1915) „Essai de sémant-

¹ Plačiau apie jo filosofines pažiūras žr. Plečkaitis R., Šliogeris A. Vladimiro Solovjovo filosofijos įtaka Stasio Šalkauskio pasaulėžiūrai ikifriburginiu laikotarpiu. – Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija, 1973, t. 4(45); Sverdiolas A. Kultūros ir religijos problema Stasio Šalkauskio darbuose. – Ten pat, 1978, t. 4(65); taip pat jo. Žmogaus koncepcija Stasio Šalkauskio kultūros filosofijoje. – Ten pat, 1978, t. 1(62).

² Šalkauskis S. Terminologijos teorija ir lietuviškoji filosofijos terminija. – Logos, 1927, Nr. 1, p. 1.

³ Ten pat, 1935, Nr. 1; 1927, Nr. 1, 2; 1934, Nr. 1; Gimtoji kalba, 1935, Nr. 4.

⁴ Šalkauskis S. Bendroji filosofijos terminija. – Logos, 1937, Nr. 2; 1938, Nr. 1.

tique“, Ž. Vandrijeso (1875–1960) „La Language“ ir kt.⁵ S. Šalkauskio lingvistinis pasirengimas terminologijos darbui nebuvo visiškai be spragų, todėl to meto kalbininkai – J. Balčikonis, A. Salys, P. Skardžius – jo straipsnius teoriniais terminologijos klausimais yra šiek tiek taisę. Dėl tos pačios priežasties kai kurie elementarieji kalbotyros terminai (pvz., *galūnė* ir kt.) jo straipsniuose vartojami kiek kitokia reikšme, negu apskritai kalbotyros literatūroje.

2.2. Kalbėdamas apie terminologijos objektą, S. Šalkauskis pabrėždavo, kad terminologija nėra atskira, savarankiška mokslo disciplina. Terminas kaip žodis priklauso gramatikos mokslui, o kaip sąvoka – logikos mokslui. Per gramatiką terminas įeina į kalbotyrą, o per logiką – į filosofiją. S. Šalkauskis vienas iš pirmųjų pastebėjo, kad žodis *terminologija* yra dvireikšmis. Jis rašė: „Lietuvių kalba gali vartoti šalia vienas antro įvairia prasme du žodžius – *terminija* ir *terminologija*, – tuo tarpu kai kitos kalbos paprastai tevartoja atitinkamais atvejais vieną *terminologijos* žodį. Kadangi mūsų kalba viena rūšių daiktų rinkiniui reikšti naudojasi *galūnė*, tai *terminija* atitinkamai reiškia techniskų vieno kurio mokslo ar meno terminų visetą... Terminologija yra terminijos mokslas arba bent teorija“⁶. Terminologiją S. Šalkauskis laiko specialiąja semantikos dalimi. Taip suprasdamas terminologiją, S. Šalkauskis, aiškus dalykas, turėjo padaryti dvi bendro pobūdžio išvadas: 1) kad mokslo pažanga siaurina paties termino sampratą ir 2) kad terminas neatšiejamas nuo ženklo ir nuo sąvokos sampratų. Pagal tuometinį logikos supratimą buvo manoma, kad ženklai yra dveji: natūralūs (*signum naturale*) ir sutartiniai (*signum arbitrarium seu conventionale*). Kitu atžvilgiu ženklai gali būti formalūs (*signum in quo*) ir instrumentiniai (*signum ex quo*). Pagaliau dar yra apreiškiamieji ir atstojamieji ženklai (*signa manifestativa et suppositiva*). Remdamasis šia ženklių samprata, S. Šalkauskis pateikė tokias kalbos, rašto, žodžio ir termino definicijas: 1) „Kalba yra sutartųjų ženklių sistema, tarnaujanti susižinojimo reikalui“; 2) „Raštas, arba rašmenų sistema (lotyniškai *scriptura* arba *scriptio*), yra rašomieji ženklai žodžiams reikšti“; 3) „Žodžiai yra apreiškiamieji ženklai sąvokoms ir atstojamieji ženklai daiktams“; 4) „Terminas yra žodis, reiškias sąvoką, turinčią specialios reikšmės kuriam nors mokslo dalykui“. Taigi, S. Šalkauskio žodžiais tariant, „terminas visuomet yra žodinis ženklas, atstojas dalyką ir apreiškias sąvoką, nors ne visi tokie žodžiai yra terminai. Kad šitokis žodinis ženklas taptų terminu, reik, kad jis įeitų į kurio nors mokslo sritį ir būtų moksliškai apdirbtas“⁶. Tokia termino, terminijos ir terminologijos samprata tuo metu buvo gana aukšto lygio.

2.3. S. Šalkauskis skyrė 3 pagrindinius terminijos šaltinius: 1) gyvąją žmonių kalbą; 2) žodžių darybos priemonių inventorių ir 3) kitas kalbas. Šie terminijos šaltiniai kartais minimi ir dabar, nors iš tikrųjų toks jų skirstymas ne visai pateisinamas. Tiksliau kalbėti tik apie 2 pagrindinius terminijos šaltinius (savosios kalbos ir kitų kalbų leksiką) arba kalbėti apie terminų darybos būdus, o ne apie jų šaltinius, nes: a) terminijos naujadarai gali būti daromi panaudojant ir liaudies kalbos žodžius, ir skolintus bei tarptautinius žodžius ir b) sudėtiniai (dvižodžiai ir daugižodžiai)

⁵ Šalkauskis S. Terminologijos teorija ... – Logos, 1927, Nr. 1, p. 1.

⁶ Ten pat, p. 6 tt.

terminai gali būti kuriami kaip pastovūs žodžių junginiai ne tik iš įvairių žodžių, bet ir iš žodžių bei simbolių derinių.

2.3.1. Mokslo terminu vartojamą žmonių kalbos žodį, S. Šalkauskis žodžiais tariant, reikia „moksliškai apdirbti“ arba, dabartiniu terminu apibūdinant, – terminologizuoti. Gatavų žodžių terminologizacijai apibūdinti S. Šalkauskis panaudojo „tįsos“⁷ (extensio) ir „talpos“ (comprehensio) sąvokas. Jo nuomone, „termino tįsa matuojama visais tais individais, kurie yra padengiami sąvokos tįsa, o termino talpa matuojama visomis tomis žymėmis, kurios sudaro sąvokos talpą“. Terminas sutampa su jo reikšme, o jo talpa – su prasme. Talpai didėjant, tįsa mažėja, o termino prasmei tampant sudėtingesnei, jo reikšmė siaurėja, t.y. apsiribojama mažesniu dalykų skaičiumi. Taip suprasdamas terminologizaciją, S. Šalkauskis pabrėžė, kad „vienaprasmių terminų nereik painioti su vienareikšmiais terminais. Vienaprasmis yra terminas atžvilgiu į sąvoką, kuri glūdi jo pagrinde; vienareikšmis yra terminas atžvilgiu į kitą terminą, su kuriuo jis turi lygią reikšmę, kitaip tariant, yra taikomas tam pačiam arba tiems patiems dalykams. Vienaprasmis terminas turi savo pagrinde vieną sąvoką, reiškia vieną prasmę ištiesą dalykų eilę. Vienareikšmiai terminai, reiškia tą patį arba tuos pačius dalykus, išreiškia apie juos įvairias sąvokas ir todėl turi įvairios prasmės“⁸. Negalėdamas išsiversti su „vienaprasmių“ ir „vienareikšmių“ terminų sąvokomis, S. Šalkauskis vartojo dar ir tarpinę – analoginių terminų – sąvoką. Aptardamas pastaruosius terminus, jis rėmėsi 3 scholastinės logikos analogijomis: analogia proportionis, analogia proportionalitatis ir analogia attributionis. Šios analogijos jam buvo reikalingos kalbant apie gatavų liaudies kalbos žodžių terminologizavimą 3 būdais: a) žodžio reikšmės tikslinimu; b) žodžio reikšmės praplėtimu ir c) žodžio reikšmės perkėlimu. Terminologizaciją S. Šalkauskis laikė apskritai nesibaigiančiu vyksmu, nes termino turinys visą laiką papildomas naujais požymiais. Paprastai terminologizacija praeinanti tokius genetinius tarpsnius: „1) termino sudarymas iš etimologinio pagrindo ir jo paaiškinimas sinonimais; 2) nominalinis termino aptarimas, remiantis tiesiogine ir pagrindine jo prasme; 3) nominalinis termino suskirstymas, jei terminas turi daugiau, negu vieną prasmę; 4) termino supratimo tikslinimas (precizavimas), nustatant griežčiau jo prasmės talpą ir jo reikšmės tįsą; 5) termino supratimo išplėtojimas sąryšyje su pačio dalyko pažinimo pažanga“⁹.

Apskritai S. Šalkauskis gatavų žodžių terminologizavimo sampratą buvo gana paini, logistinė ir pernelyg atribota nuo bendrųjų ir specialiųjų lingvistinės semantikos procesų. Terminologizaciją jis suprato tik kaip veiksmą ir nekreipė dėmesio į ją kaip į vyksmą. Be to, terminologizacijos proceso negalima sėkmingai analizuoti, nesiejant jo su dialektine priešprieša – determinologizacija.

2.3.2. Kalbėdamas apie terminologijos naujadarus, S. Šalkauskis skiria 2 jų darybos būdus: „naujų žodžių išvadžiojimą“ (vedinius) ir „žodžių durstymą“ (dūrinius). Žodžių daryboje už priešdėlį svarbesnė jis laiko galūnę. S. Šalkauskis dar pažymi, kad juo priesaga yra sudėtingesnė, juo labiau atitrauktą nuo „konkre-

⁷ S. Šalkauskis rašė „tįsa“, bet mes šį jo terminą pritaikome prie dabartinės rašybos.

⁸ Šalkauskis S. Terminologijos teorija ..., p. 11 tt.

⁹ Ten pat, 1925, Nr. 1, p. 21.

nių dalykų sąvoką“ ji reiškia. Žodžio galūnę jis irgi suprato savaip: galūnė jam – žodžio dalis, kuri eina nuo šaknies iki jo galo. Sudėtingos daugialypės priesagos kaip tik ir labiausiai tinkančios terminijai. S. Šalkauskis įžvalgiai pastebėjo, kad priešdėlis ir priesaga naujadarų daryboje retai kada dalyvauja drauge, vaizdingai sakymas: „priešdėlis turi linkmės apsieiti be priesagos, ir, atvirkščiai, priesaga tarytum blogai sugyvena su priešdeliu“. Tai įžvalgas pastebėjimas.

Sekdamas A. Leskyno veikalu „Die Bildung der Nomina im Litauischen“ (1891), S. Šalkauskis pirmasis imasi nagrinėti terminų kategorijas ir jų reiškimo būdus. Jis pateikia tokią terminų kategorijos definiciją: „Terminų kategorija mums yra ne kas kita, kaip terminų grupė, tipiška savo lytimi, dažniausiai – savo priesaga ir atitinkanti turinčių tam tikrą bendrumą sąvokų grupę“¹⁰. Sekdamas Aristotelio ir viduramžių logikais, jis skiria substanciją – subjektą ir substanciją – objektą. Smulkiau klasifikuodamas, abiem atvejais jis išskiria dar po 4 kategorijas: substancijos – subjekto – veiksmo subjektą, vyksmo – nustatymo subjektą, kokybės subjektą ir santykio subjektą; substancijos – objekto – veiksmo objektą, antrinę medžiagą, įrankį-priemonę ir talpos daiktą. S. Šalkauskis detalai aprašė šių terminologijos kategorijų darybos priemonių inventorių.

Reikalaudamas iš terminologijos naujadarų tipiškumo ir griežtai taikydamas analogijos principą, S. Šalkauskis kritikavo kai kuriuos to meto terminus. Ypač jam nepatiko lietuviški linksnių pavadinimai. Apie juos S. Šalkauskis taip rašė: „Šia proga tenka konstatuoti, kad mūsų linksnių terminai su galūne *-ininkas* yra sudaryti visai nevykusiai. Visų pirma galūnė *-ininkas* panaudota juose visai netipišku būdu. Pagal tipiškiausią šios galūnės prasmę *vardininkas* turėtų reikšti žmogų, kuriam rūpi vardas, ar vardai; *kilmininkas* – žmogų, kuriam rūpi kilmė; *naudininkas* – žmogų, kuriam rūpi savo nauda; *galininkas* – žmogų, kuris užima galinę vietą; *įnagininkas* – žmogų, kuris verčiasi įnagiais; *vietininkas* – žmogų, kuris ilgai vietoje gyvena, kuris kieno kito vietą laiko; *šauksmininkas* – žmogų, kuris reiškiasi šauksmais, kuriam tik šaukti rūpi. Žodžio linksnius šitie terminai galėtų reikšti nebent pagal analogiją su *apatininkėmis* ar *sprindininkais*. Aišku, kad šitoks terminų sudarymas, paremtas labai abejotina analogija, eina prieš prigimtą ir tipišką mūsų kalbos linkimą. Be to, tie dalykai, pagal kuriuos linksniai įgauna tokiu atveju savo įvardus, būtent: vardas, kilmė, nauda, galas, įnagis, vieta, šauksmas, didžiausioje savo daugumoje, išskyrus tik vietą, yra linksniams atsitiktinė proga taip ar kitaip vadintis. Tik *vietininkas* yra pavadintas pagal visuotiną bei esminę linksnio žymę. Visi kiti linksnių įvardai yra grynai atsitiktiniai. Vis dėlto linksnių vadinimas *vardiniu*, *kilminiu*, *naudiniu*, *galiniu*, *įnaginiu*, *vietiniu*, *šauksminiu* būtų geresnis, negu jų vadinimas *vardininku*, *kilmininku* ir t.t.“¹¹

Šios S. Šalkauskio kritinės pastabos buvo teisingos tik iš dalies, nes vardažodinės ypatybės turėtojų pavadinimai – priesagos *-ininkas* vediniai – yra ne tik asmenų, bet ir negyvų daiktų pavadinimai. Be to, priesagos *-ininkas* vediniai daromi ne tik iš daiktavardžių, bet ir iš veiksmažodžių, būdvardžių, skaitvardžių.

¹⁰ Ten pat, 1934, Nr. 1, p. 6.

¹¹ Ten pat, p. 35.

Ne visai teisingai S. Šalkauskis rašė ir dėl termino *tartis*: „Visai nepateisinama tarp artistų įsigalėjusi *tarena*. Šis žodis tegalėtų turėti analogijos nebent su *gyvena* ir *rietenomis* (riejimosi prasme), kurios taip pat nereiškia konkrečių daiktų. Bet jei *tarena* turėtų reikšti tarimo būdą, tai ji visai nepateisinamu būdu užurpuoja visai teisėtą ir tipiską tarseną, kuri pagal analogiją su *bėgsena*, *eisena*, *rašysena* kaip tik turėtų reikšti tarimo būdą. Siūloma čia tartis tarsenos negali atstoti, nes būdama sudaiktavardinto veiksmazodžio *tarti* bendratis įvardija gryną veiksmą, nieko nesaikydama apie būdą; o tuo tarpu, kai norima išreikšti dikcijos momentą, kaip tik svarbu tarimo būdą pabrėžti. Taigi dikcija lietuviškai įvardyta tiktai *tarsenos* žodžiu“¹². Dabartinėje kalbotyroje vis dėlto vartojamas *tarties* terminas. Priesagos *-tis* vadiniai paprastai yra konkretesni, negu priesagų *-imas* ar *-ymas* abstraktai. Pasitaiko šios priesagos vedinių, įgijusių visai konkrečią reikšmę (pvz., *stotis*, *kliūtis* ir pan.).

Iš visų šių pastabų galima padaryti išvadą, kad S. Šalkauskio terminų kategorijų išskyrimas ir darybos priemonių pritaikymas joms reikšti tuo metu buvo naujas žodis terminologijoje, tačiau jis: 1) neapėmė ir nesusistemino nei terminų, nei paprastų žodžių darybos įvairovės; 2) nenagrinėjo darybos priemonių specializavimo atvejų pagal atskiras mokslo sritis, kas to meto terminų daryboje jau buvo ryšku ir apčiuopiama.

Žodžių daryba tyrinėja 3 artimus, bet vis dėlto skirtingus dalykus: žodžių sudėtį, giminiškų žodžių santykius ir naujadarų kūrimą. Su pirmaisiais dviem dalykais daugiausia susiduria mokytojai ir aukštųjų mokyklų dėstytojai, o trečiasis turi ypač rūpėti terminologams ir kalbos kultūrintojams. Nors S. Šalkauskio terminologijos teorijoje dėmesio centre buvo naudajarai, bet apie jų darybą jis nedaug terašė, o daugiausia aptarinėjo giminiškų žodžių darybinius ir semantinius santykius.

2.3.3. Terminų skolinimasis iš kitų kalbų – neišvengiama būtinybė. Nėra ir negali būti nė vienos kalbos, kuri būtų visiškai gryna. S. Šalkauskis sako, kad žodžių skolinimasis iš kalbos į kalbą yra tiek pat paplitęs kalbų istorijoje faktas, kaip ir tautų migracija pasaulinėje istorijoje. Kalbėdamas apie skolinius terminologijoje, S. Šalkauskis visai pagrįstai skiria 2 atvejus: įsigalėjusių skolinių keitimą savais žodžiais ir svetimų naujažodžių įsileidimą į kalbą. Pirmuoju atveju S. Šalkauskis yra apdairus ir įžvalgus. Jis rašo: „Todėl ypatingai turtingi savo turiniu terminai, kurie turi tarptautiniame žmonijos bendravime ilgą tradiciją ir sueina į gretimus santykius su daugeliu artimų sąvokų, neprivalo būti pakeičiami naujadarais, kurie paprastai tik tiek sugestionuoja turinio, kiek jo etimologiškai gali turėti tokie kuriamieji semantiniai pradai, kokiais yra šaknis, priesaga ir priešdėlis“¹³. Antruoju atveju jis – paviršutiniškas, nes tvirtina, kad svetimą žodį reikia skolintis tada, „kai reikiamas terminas negali būti gautas nei paprastos žmonių kalbos žodžio pritaikymu, nei naujo termino sudarymu durstymo arba išvedžiojimo būdais“¹³. Tai sekli nuomonė, nes iš tikrųjų nėra tokių atvejų, kad darybos priemonės būtų nepajėgios sukurti atitikmens, ekvivalentiško kuriam nors kitos kalbos terminui. Kitas dalykas, kad ne visada tikslinga naujažodį keisti naujadaru. Tai priklauso ne tik nuo lingvistinių, bet ir nuo ekstralingvistinių aplinkybių.

¹² Ten pat, 1934, Nr. 1, p. 45.

¹³ Ten pat, 1927, Nr. 1, p. 25.

2.4. Terminologizuoti ir į mokslo kalbą patekę žodžiai semantiniu atžvilgiu nesustingsta, o kinta toliau. Terminijoje savitai reiškiasi visi pagrindiniai semantiniai procesai – polisemija, sinonimija, antonimija ir t.t. Įdomi S. Šalkauskio mintis, kad termino reikšmė priklauso nuo konteksto (priešinga 1959 m. A. Reformataskio nuomonei, bet sutampanti su 1977 m. V. Danilenkos nuomone). Aptardamas termino vartoseną tam tikrame kontekste, S. Šalkauskis įsiveda *supozicijos* terminą, apibrėždamas jį taip: „Termino supozicija yra jo vartojimas vietoje dalyko, kuriam jis yra atstojamasis ženklas“¹⁴. Jis skiria kelias supozicijos rūšis – pirmiausia materialinę ir formalinę supoziciją (*suppositio materialis et formalis*). Šių supozicijų negalima pakeisti vienos kita. Antroji supozicija skirstoma dar į loginę ir realinę (*suppositio realis et logica*). Protavimas, kada realinė supozicija pakeičiama logine (arba atvirkščiai), negalys būti teisingas. Realinė supozicija savo ruožtu skirstoma į vienatinę ir bendrinę (*suppositio singularis et communis*), o pastaroji – į lygstamąją ir nelygstamąją (*suppositio absoluta et relativa sive personalis*). Lygstamoji bendrinė supozicija gali būti visuotinė (*suppositio universalis*) ir dalinė (*suppositio particularis*) ir t.t. Toks detalus supozicijos porūšių skirstymas termino kontekstinės vartosenos ypatybių reikiamai neišaiškino, juoba kad S. Šalkauskis jas iliustravo loginiais teiginiais, terminais laikydamas ne tik bendrinius, bet ir tikrinius žodžius.

2.5. Didelis S. Šalkauskio nuopelnas mūsų terminologijai buvo tas, kad jis pirmasis pabandė suformuluoti pagrindinius terminų darybos principus. Šiuos principus jis formulavo, remdamasis minėtais teoriniais terminijos šaltinių ir termino ypatybių tyrinėjimais. Nematyti, kad, sudarydamas šiuos principus, jis būtų naudojęsis J. Pabrėžos, J. Griniaus, F. Butkevičiaus ir kt. autorių darbais, kuriuose taip pat buvo formuluoti atskirų mokslo sričių terminų tvarkybos principai. S. Šalkauskis pabandė sudaryti bendrus visų mokslo šakų terminų kūrimo principus, suskirstęs juos į 3 grupes: 1) senovės principus, 2) naujovės principus ir 3) evoliucijos principus. Pirmosios grupės principai liečią kalbos praeitį. Jie esą du: a) nederą nei skolintis svetimą terminą, nei gamintis naują savą, jei galima patenkinamai pritaikyti mokslo reikalui žmonių kalbos žodį ir b) joks išgyvenęs kalboje žodis negali būti šalinamas iš mokslinės apyvartos be aiškiai pateisinamų priežasčių. Pirmąjį principą jis pavadino didžiausio panaudojimo principu, o antrąjį – tradicinio išsigalėjimo principu. Antrosios grupės principų esą trys: a) iš dviejų naujadarų arba skolinių tas yra priimtinesnis, kuris leidžia padaryti daugiau išvestinių lyčių, visoms kitoms sąlygoms esant lygioms; b) kiekvienas naujadaras, imamas mokslo terminu, privalo būti sudarytas pagal tipiškas atitinkamų sąvokų kategorijos ypatybes; c) iš dviejų naujadarų arba skolinių tas yra priimtinesnis, kuris geriau patenkina estetinius kalbos reikalavimus, visoms kitoms sąlygoms esant lygioms. Pirmąjį šių principų S. Šalkauskis pavadino didžiausio naudingumo principu, antrąjį – tipiškumo principu, trečiąjį – estetiškumo principu. Trečiosios grupės principų irgi esą du: a) kategorinis galūniavimas, t.y. tipiškų galūnių panaudojimas terminams gaminti pagal atitinkamas sąvokų kategorijas, turi būti palaikytas gyvas kalbos apyvartoje ir nuosekliai išvystytas iki savo teisės ribų; b) būtinai prireikus žodžių pras-

¹⁴ Ten pat, 1927, Nr. 1, p. 29 tt.

mės bei reikšmės, tiek jas naujai pritaikant, tiek ir atskirame kontekste, turi būti keičiamos tokiais būdais, kurie gali būti pateisinti kalbos ir logikos mokslo dėsniais. Pirmąjį šios grupės principą S. Šalkauskis vadino kategorinio galūniavimo principu, o antrąjį – žodžių prasmės bei reikšmės keitimo principu.

Šie S. Šalkauskio principai tuo metu buvo reikšmingi ir originalūs. Kai kurie jų, ypač pirmosios (senovės) grupės principai, neprarado aktualumo ir šių dienų terminologijai.

3. Bendroji filosofijos terminija

3.1. Lietuviškus filosofijos terminus pradėjo rinkti prof. V. Sezemanas 1935 m. Tuo metu Lietuvių kalbos draugijos (LKD) Terminologijos sekcija (TS) filosofijos terminijos tvarkybos reikalą pavedė prof. S. Šalkauskiui. Jis gerokai papildė prof. V. Sezemano rinkinį, ir šis jo darbas buvo apsvarstytas per 35 LKD TS posėdžius, dalyvaujant įžymiems to meto kalbininkams J. Balčikonui, A. Saliui ir P. Skardžiui. 1937 m. apsvarstyti terminai buvo susisteminti ir išspausdinti žurnale „Logos“ (Nr. 2), o vėliau išleisti dar ir atskiru atspaudu.

S. Šalkauskio darbas „Bendroji filosofijos terminija“ susideda iš 2 dalių: 1) keturkalbio (lietuvių – prancūzų – vokiečių – rusų kalbų) žodynėlio bei vokiškosios jo versijos, paskelbtos žurnale „Logos“ 1938 m., ir 2) paaiškinimų ir pavyzdžių rinkinio, kur trumpiau ar išsamiau aptartos 302 terminų grupės (jo paties terminu tariant, semantinės šeimos). S. Šalkauskio žodynėlyje pateikiami tik lietuviški filosofijos terminai, todėl daugelio specialių šios mokslo srities sąvokų pavadinimų jame nerasime. Visi lietuviški terminai yra P. Skardžiaus sukirčiuoti, o prie kai kurių pateiktos dar ir svarbesnės formos: daiktavardžių – vienaskaitos kilmininkas ir naudininkas, veiksmažodžių – esamasis ir būtasis kartinis laikas. Terminai pateikti reikšminėmis grupėmis pagal abėcėlę, bet jos ne visada griežtai laikomasi. Dauguma šiame žodynėlyje pateiktų terminų – terminologizuoti literatūrinės kalbos žodžiai, bet pasitaiko ir naujadarų. Pratartyje S. Šalkauskis sako, kad naujadarų daugiausia pasiūlė J. Vabalas-Gudaitis ir A. Varnas. Atrodo, kad ir pats S. Šalkauskis nemažai jų yra sukūręs. Naujadarais laikytini, pavyzdžiui, šie terminai: *aistriškas* (*passionné, leidenschaftlich, страстный*), *aĩtgamtis*, *-čio* (*surnature, Übernatur, сверхъестественная область*), *aĩtlaikis*, *-io* (*surtemps, Überzeit, сверхвремя*), *aĩtsqmonė* (*sourconscience, Überbewusstsein, сверхсознание*), *atdairà*, *-òs* (*égard, respect, Rücksicht, Achtung, внимание, уважение*), *atpraĩgójimas* (*dispense, exemption, Dispensation, Entbindung, освобождение от обязанности*), *gyvėnziūra* (*conception de vie, Lebensanschauung, жизнесозерцание*), *išmana*, *-os* (*intelligence, Verständnis, понимание, разумение*), *išprotis*, *-čio* (*conclusion, syllogisme, Vernunftschluss, умозаключение*), *mąstinỹs* (*objet de pensée, Denkgegenstand, предмет мышления*), *pažĩnỹs* (*objet de connaissance, Erkenntnisgegenstand, предмет познания*), *mõgis*, *-io* (*plaisir, Lust, удовольствие*) ir kt. Daugelis čia minėtų naujadarų nei filosofijos terminijoje, nei mūsų literatūrinėje kalboje neprigijo.

Kai kurie kiti S. Šalkauskio pateikti terminai buvo naujadarai, bet ne jo sukurti, arba žmonių kalbos žodžiai, pvz.: *atveikà*, *-òs* (*réaction, Reaktion, Gegen-*

wirkung, реакция, противодействие) – J. Barono arba P. Avižonio naujadaras, daiktųbė (*matiere, substance, Stoff, Materie, вещьество*) – J. Jablonskio naujadaras, esybė (*être, Sein, Selende, сущее, бытие*) – žodis, vartotas K. Širvydo, J. Basanavičiaus, V. Kudirkos, *jutinys* (*objet de sensation, Empfindungsgegenstand, предмет ощущения*) – A. Vireliūno naujadaras, *núokrypa* (*déclinaison, Abweichung, уклон, отклонение*) – P. Avižonio naujadaras ir kt.

Terminologijos teorijai reikšmingesnė antroji S. Šalkauskio „Bendrosios filosofijos terminijos“ dalis, kurioje jis nagrinėjo giminiškų terminų grupes. Čia S. Šalkauskis nurodo, ką tas ar kitas terminas ar žodis turėtų reikšti, kaip jis gali būti verčiamas į kitas kalbas, pateikia terminų kontekstinės vartosenos pavyzdžių. Tačiau kai kurie jo samprotavimai prieštaringi. Pavyzdžiui, 165 p. jis rašo: „Iš mokslo ir tikslo gaunamos dvi taip pat gausios semantinės štimos, būtent, iš vienos pusės: *mokslingas, mokslingumas, mokslinis, moksliskas, moksliskumas, mokslus, mokslumas*, o iš antros pusės: *tikslingas, tikslingumas, tikslinis, tiksliskas, tiksliskumas, tikslus* ir *tikslumas*. *Mokslingas* ir *tikslingas* reiškia mokslo ir tikslo gausą. *Mokslinis* ir *tikslinis* parodo priklausymą mokslo ir tikslo sričiai; *moksliskas* ir *tiksliskas* apibūdina subjektą ar objektą pagal mokslo ar tikslo prigimtą atitikimą; *mokslus* ir *tikslus* nurodo iš vienos pusės palinkimą į mokslą, o iš antros pusės – į tikslą“. 205 p. randame: „Mokslas yra vienas iš žmogaus tikslų. *Tikslingas* mokslinis tyrinėjimas reikalauja sistemos ir metodo. Apskritai mokslo srityje sistema ir metodas yra *tikslingumo sąlygos*. Tikslo, arba tikslinis, klausimas yra privalus kiekvienam žmogaus veikimui. *Tikslingas* yra darbas, kuris turi savo *tikslą*. Menininkas *tiksliskai* skaptuoja pavidalą iš medžio. Bičių darbo *tiksliskumas* yra labai didelis. *Tikslinti* yra nustatinėti atitikimą tarp dalyko ir jo tikslo arba normos. *Tikslinimu* dažniausiai stengiamasi nustatyti atitikimą tarp dalyko ir tiesos. *Tikslus* yra dalykas, linkęs į *tikslą*, nuo jo nenukrypstas. Žmogus gali *tiksliai* tiesą pažinti. Pažinimo *tikslumas* yra vienas iš pažinimo tikslų“. Antrosios citatos teiginiai tikslesni. Pavyzdžiui, būdvardis *tikslingas* iš tikrųjų reiškia ne „tikslus gausą“, bet „atitinkantis tikslą, tiksliai daromas“ ir t.t.

S. Šalkauskis šiame darbe bandė terminologizuoti kai kuriuos liaudies kalbos žodžius ir darytis iš jų naujadarų (pvz., *omė, omingas, omingumas, ominis, omiškas, omiškumas; tūlas, tūleriopas, tūleriopumas; žiūra, žiūrus, žiūrumas* ir pan.), bet mokslo kalboje jie neprigijo. Paaiškinimuose ir komentaruose aptariama daugiau terminų, negu jų pateikta žodynelyje, pvz.: *amžinuma, apybrėža, bendramatiškas, pagrindumas, pojūtiškas, prietapus* ir kt. Normindamas filosofijos terminiją, S. Šalkauskis apskritai pagrindu ėmė žodį, o ne sąvoką, leksemą, o ne sememą. Terminologines sąvokas jis klasifikavo pagal žodžio formas. Šiuo atžvilgiu net galima įžvelgti prieštaraimą tarp jo terminologijos kategorijų sampratos (žr. 2.3.2.) ir metodo, kurio remdamasis jis nagrinėja bendrosios filosofijos terminijos semantines žodžių šeimas.

4. Išvados

4.1. S. Šalkauskis – neoscholastinės krypties filosofas – terminologija susidomėjo, mokydamasis Maskvos universitete (1905–1911), o reikšmingiausias šios srities darbus („Terminologijos teorija ir lietuviškoji filosofijos terminija“,

„Bendroji filosofijos terminija“ ir kt.) paskelbė 1925–1938 m., dėstydamas Kauno universitete.

4.2. Terminologijos teoriją S. Šalkauskis kūrė, remdamasis antikos ir viduramžių logikų veikalais ir naujųjų laikų (XX a. pr.) prancūzų kalbininkų (M. Bréal, J. Vendryes ir kt.) tyrinėjimais. Jam padėjo taip pat įžymūs to meto mūsų kalbininkai J. Balčikonis, A. Salys, P. Skardžius.

4.3. S. Šalkauskio terminologijos teorija priklauso lingvistinės terminologijos krūpčiai. Ji lietė visus svarbiausius terminologijos aspektus: termino esmę ir savybes, terminijos šaltinius, kategorijas, vartojimo ypatybes ir pagrindinius terminų darybos principus. Originalumu ir mokslinės minties gilumu ši jo teorija tuo metu buvo europinio mokslo lygio.

4.4. S. Šalkauskio terminologijos teorija – prieštaringa. Ji turi ir stipriąją, ir silpnąją pusę. Jos stiprioji pusė yra ši: 1) S. Šalkauskis teisingai skyrė „terminijos“ ir „terminologijos“ sąvokas, tinkamai apibūdino terminologijos objektą ir jos santykius su kitomis gretimomis mokslo šakomis; 2) išryškino pagrindinius terminijos šaltinius ir kai kurias svarbias jos vartosenos ypatybes; 3) suformulavo svarbiausius terminų kūrimo bei norminimo principus; 4) teisingai suvokė tarptautinių žodžių reikšmę terminijai ir šios rūšies terminijos santykius su lietuviška leksika ir kt. Šios teorijos silpnoji pusė yra ši: 1) vienažodžių terminų S. Šalkauskis neskyrė nuo tikrinių vardų, o sudėtinių – nuo loginių teiginių; be to, terminais jis laikė ne tik vardažodžius, bet ir veiksmožodžius,rieveksmius; 2) terminologizaciją suprato vienušiai, neminėdamas dialektinės jos priešybės – determinologizacijos; dėl to liko neaiškūs terminijos santykiai su literatūrinės kalbos leksika; 3) per mažai dėmesio skyrė terminologinių sąvokų klasifikacijai ir su ja susijusiai darybos priemonių specializacijai ir kt. Be to, praktinė S. Šalkauskio terminų tvarkybos veikla ne vienu atveju prieštarauja jo skelbtiems teoriniams terminologijos principams.

ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ С. ШАЛКАУСКИСА

Резюме

С. Шалкаускис (1886–1941) – литовский буржуазный общественный деятель и философ – терминологией заинтересовался еще в годы учебы в Московском университете (1905–1911). А в 1925–1938 гг., уже будучи профессором Каунасского университета, он опубликовал серию научных статей по теории литовской терминологии.

В основу своей теории С. Шалкаускис положил учения античных и средневековых философов логиков и французских языковедов начала XX в. (М. Bréal, J. Vendryes и др.).

Терминологическая теория С. Шалкаускиса касалась всех основных вопросов литовской терминологии: категории, свойства и источники терминологии, употребление терминов, основные принципы терминотворчества и т.д. Оригинальная и научно обоснованная, эта теория имеет большое значение как для литовской терминологии, так и для истории терминологии вообще. Однако она противоречива. С одной стороны, в ней правильно определен объект терминологии, не отождествляются терминология и терминологическая лексика, правильно оцениваются иностранные слова и т.д. С другой стороны, ее автор терминами считал не только подлинные термины, но и имена собственные, даже некоторые логические тезисы, своеобразно и узко понимал терминологизацию, мало внимания уделял классификации понятий и т.д.